

The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath. Edited by István Deák, Jan T. Gross, and Tony Judt, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 2000., 337 str.

Pitanja kolaboracije u II. svjetskom ratu i poratne odmazde za nju, te problemi međunarodnog prava u vezi s ratnim zločinima, novije su teme europske historio-ografije. Ovaj zbornik, koji prezentira recentne istraživačke dosege povjesničara nekoliko zemalja, pokazuje kako svako društvo teško izlazi na kraj u suočavanju s 'tamnim' slikama iz svoje prošlosti.

Od kraja II. svjetskog rata do 1989., pojam Europe, kaže u uvodu I. Deák, obilježen je konferencijom na Jalti i podjelom na Istok i Zapad, ali i željom, na obje strane, da se zaboravi skora prošlost i izgradi novi kontekst: na Zapadu se to oblikovalo kao transnacionalna modernizacija gospodarstva, na Istoku je postojala slična opsjednutost proizvodnjom kao zalogom socijalne revolucije. Sredinom šezdesetih još su se samo mladi zanimali za rat, pitajući se zašto se prestalo govoriti o ratu koji je bio tako strašan. Za historičare suvremene povijesti, posao kao da je bio lak: rat je odavno završio, svako je pisao 'svoju' povijest i kao da je svima bilo 'normalno' da postoje 'dviije Europe'. Propast komunističkog sustava dovela je 'na Istoku' do postavljanja prešućivanih pitanja, osobito onih o počinjenim zločinima. 'Povratak povijesti' ili 'oživljavanje sjećanja' prelilo se i na prijašnji Zapad i kao da je podjela i u tom pogledu nestala: u središte su došla pitanja o kolaboraciji, o holokaustu, o pokretu otpora, o odmazdi - kao da je govor o staljinskim zločinima ublažio težinu govora i o zločinima i nedosljednostima 'druge strane'. Dok je opće poznato da je Istočna Europa bila 'zamrznuta', natjerana govoriti o bratstvu svojih naroda i država, općem i slavnom ustanku, manje se zna o stupnju do kojeg su neka pitanja iz prošlosti i na Zapadu bila 'zaleđena prošlost'. U tom smislu, prilozi u ovoj knjizi pokazuju da svaka zemlja ima svoj 'vichy syndrome', o čemu se tek sada počinje sustavnije istraživati. Pri tome, polazno se definira da razgovor o 'kolaboratorima' nije razgovor o 'općoj krivnji', nego o onima koji su za vrijeme rata imali mogućnost izbora i stoga su kasnije, kad je rat završio, bili smatrani odgovornima za svoje ponašanje.

Poznatim tezama da u povijesti nikad nije bilo toliko kolaboratora, toliko odmazde, toliko otpora kao u II. svjetskom ratu, treba pribrojiti, kaže Deák, i jednu malu, ali važnu činjenicu, a to je da su i kolaboratori i ustanici ipak bili manjina u mnoštvu koje je imalo glavni cilj - preživjeti. (3.) Ali, aktivitet i jednih i drugih bio je takav da je doticao život skoro svih. Aktivni je otpor do posljednjih mjeseci rata bio ograničen na manji broj osoba, ne baš omiljenih među stanovništvom jer su njihove akcije proizvodile represalije. Prilozi u zborniku pokazuju da se na okupiranim područjima stanovništvo ponašalo većinom onako kako se ponašao okupator i da pokreti otpora nisu, s iznimkom Poljske, nastajali spontano, bez 'provokacije'. Odnosno, kako to formulira Tony Judt, rat nije svima bio isti: neka su područja u Europi imala "dobar rat" sve do posljednjih mjeseci rata. (291.)

Početak rata njemačka se okupacijska vlast u Francuskoj ponašala 'korektno', držeći godine 1942. samo 3000 svojih policijskih snaga, što sigurno nije bilo dovoljno da se npr. deportiraju Židovi. U Jugoslaviji je pak 1943. bilo 200.000 njemačkih snaga što govori da je situacija bila različita ovisno o regijama: 'zemlje njemačkog naseljavanja' odnosno istok Europe te osobito Slaveni kao narod (uz neke iznimke satelitskih država), uopće, bili su tretirani puno lošije.

Koliko je popularna bila kolaboracija (kolaborirati nisu mogli jedino Židovi i Poljaci, tj. ni kolaboracija im nije mogla pomoći), kaže Deák, toliko je nakon rata

zdušno odobravano kažnjavanje kolaboratora. Pod različit sustav mjera osude za kolaboraciju došlo je mnogo stanovnika, što je imalo i demografske efekte, osobito u Srednjoj i Istočnoj Europi. Iako je odmazda nad kolaboratorima povijesna konstanta, u ovom slučaju stvari su bile mnogo zamršenije: postojala je potreba da se krivnja za okrutnosti, zločine i izdaju - individualizira, da se sram baci na pojedinca - za nešto što je stvarno bilo dosta prošireno. "Kao da su se Europljani nadali da će se sami osloboditi sjećanja na svoje kompromise i zločine decimiranjem svojih vlastititih redova." (4.) Najopreznije procjene govore da je odmazdom obuhvaćeno nekoliko milijuna ljudi, odnosno 2-3% stanovništva na područjima pod prijašnjom njemačkom okupacijom, a kako su obrazovani muškarci predstavljali većinu 'čišćenih', taj je segment populacije bio ozbiljno načet. Kažnjavanje je uključivalo raspon različitih mjera: od linča posljednjih dana rata do poratnih smrtnih kazni i uhićenja koja su vodila u zatvor i na teški fizički rad, gubitka nacionalne časti, građanskih prava ili novčanih sredstava, do administrativnih mjera - izгона, političkog nadzora, gubitka prava putovanja, stanovanja u određenom mjestu, ukidanja ili smanjenja mirovinskih prava. (4.)

U Mađarskoj je oko 300.000 ljudi ili oko 3% stanovništva došlo pod neki vid kazne za kolaboraciju, u Austriji su sudovi podigli optužnicu nad 137.000 osoba (bez 'civilnih kazni' tj. otpuštanja državnih službenika), u Francuskoj je oko 10.000 stvarnih ili navodnih kolaboratora linčevano posljednjih tjedana rata ili u trenutku oslobođenja. (11.) Većina je odmazde počinjena prije oslobođenja, odnosno u trenutku bezvlašća: od ukupno smaknutih u Francuskoj, trećina je ubijena prije 'Dana D', 50% u borbama sljedećih mjeseci, u Italiji je ubijeno 12.500 'fašista i kolaboratora' prije uspostave sudstva. Sličan proces događao se i u Istočnoj Europi, bez uspostavljenih legitimnih institucija. U Austriji je 23.000 osoba bilo suđeno, pri čemu je 13.600 pronađeno krivima, 43 osobe su osuđene na smrt, izvršeno je 30 kazni. U Francuskoj je izvedena 791 smrtna kazna za kolaboraciju. U Norveškoj, Belgiji i Nizozemskoj je za kolaboraciju osuđeno 40 do 64 osoba na 10.000 stanovnika (u Francuskoj je taj omjer bio 12 na 10.000). Otpuštanja iz državne službe kao sankcija za kolaboraciju nisu posvuda provedena pa se u zborniku navodi da npr. u Italiji, gdje je članstvo u fašističkoj stranci bilo obvezno za državne službenike, nije bilo moguće kasnije 'očistiti' sav državni aparat pa je administracija ostala uglavnom ista: 1960. godine 62 od ukupno 64 prefekta bila su iz doba fašizma, kao i svih 135 šefova policije. (301)

Najmanji postotak bivših nacista pogubljen je ili zatvoren u Zapadnoj Njemačkoj, a s druge strane, niti jedna druga zemlja u Europi nije toliko pala pod osudu kolektivne krivnje. Također, kolektivnoj krivnji bili su izloženi i oni koji nisu pojedinačno tuženi, ali su pripadali nekim grupama, kao 13-15 milijuna 'Folksdojčera', koje su tako tretirale sve zemlje i predstavnici triju savezničkih sila na potsdamskoj konferenciji. Uz mnoge etničke skupine u pojedinim državama (Mađari u Češkoj, Poljaci u Ukrajini...), kolektivna je krivnja pala i na razne organizirane grupe koje je imenovao sud u Nürnbergu ili po ocjeni nacionalnih sudova, koji im nisu dokazivali krivnju nego su one morale dokazati svoju nevinost. Nekad je bilo teško razlučiti one kažnjene u ime kolektivne krivnje od onih koji su smatrani individualno odgovornima, što pokazuje primjer Norveške gdje su sve bolničarke Crvenog križa koje su radile u njemačkim vojnim bolnicama smatrane krivima, kao i članovi norveške fašističke partije Nasjonal Samling, čak i predratni - kada je stranka bila legalna. Zapravo, kaže Deák, to što je predratno članstvo prosuđivano ideološki, jer je smatrano opasnijim od ratnoga, objašnjivo je oportunizmom. (6)

Međunarodni vojni sud u Nürnbergu pred kojim su suđeni najvažniji preživjeli nacisti, radio je po načelima međunarodnog prava o kažnjavanju osoba i institucija

uključenih u planiranje, pripremu, poticanje i poduzimanje agresije. Definicija ratnih zločina je proširena: novom/starom zločinu, masakru nedužnih je dano novo ime, zločin protiv čovječnosti. U nedostacima vezanim uz djelovanje i norme ovoga suda ističu se osobito oni da se definiranje zločina dogodilo kasnije nego što su zločini učinjeni, kao i da je sud previdio zločine zemalja koje su sudjelovale u ratu protiv Njemačke, posebno SSSR-a. (10.) Nacionalni sudovi koji su sudili kolaboratorima zvali su se 'narodni' i nastali su spontano u zemljama oslobođenima od Njemačke. Posvuda je bilo problema oko definiranja kolaboracije, a kako nije bilo konsenzusa, svaka je država imala svoju definiciju, što je umnožavalo pravne nedostatke. Redoviti su sudovi na Zapadu ubrzo zamijenili 'narodne', na Istoku su ostali 'revolucionarni' sudovi, koji su od osuda 'kolaboratora i fašista' prešli na kažnjavanje stvarnih i potencijalnih neprijatelja novih komunističkih vlasti.

Za one koji su bili u zatvorima, došle su ubrzo amnestije te na Zapadu već krajem pedesetih u zatvorima više nije bilo osuđenih za kolaboraciju ili ratne zločine u II. svjetskom ratu. Postojala je tendencija da se oprostí svima - i na Istoku, gdje su mnogi prijašnji fašisti i kolaboratori postali članovima komunističke partije, neki čak i istaknuti, i na Zapadu, gdje se osobito blago gledalo na gospodarsku kolaboraciju.

Rat je ostavio tako strašne posljedice da nije čudo da su se svi željeli identificirati s pobjednicima, kaže Judt u zaključku. Pri tome, opće je stajalište bilo - neprijatelja treba kazniti za, u povijesti dotad neviđene, ljudske i materijalne gubitke i izražene brutalnosti. Također, opće je mišljenje bilo da su za rat odgovorni Nijemci: 'oni' su to učinili, 'oni' su sve započeli. (296.) O logorima koje su po Francuskoj, Češkoj, Poljskoj i drugdje uspostavili Nijemci (bilo ih je i prije njih), a vodili su ih domaći ljudi, nije se govorilo. Također, fokusiranje samo na Njemačku pomoglo je riješiti neka 'osjetljiva' pitanja npr. poratni status Austrije (koju su od 1943. Saveznici tretirali kao prvu žrtvu njemačke agresije), ali i umiriti savjest mnogih nenijemaca i nenacista, čije su aktivnosti lako mogle biti podvedene pod slične optužbe. (296.-7.) Ratna odgovornost Njemačke - ma kako grubo zvučalo, ali je istinito - dobro je došla mnogim nenjemačkim nacijama: okupacija je većini 'pomogla' da se 'riješe' manjina i Židova te su bile nacionalno homogene kao nikad prije. Nakon rata isto se dogodilo i Nijemcima koji su protjerani iz svih država u kojima su prije živjeli. Kolektivno kažnjavanje Nijemaca, od kojih je oko dva milijuna umrlo pri izgonu i na putu, nije izazvalo niti jedan glas protesta, što govori da su postojale dvije vrste sjećanja: jedno o zločinima i nepravdama učinjenim 'nama' od Nijemaca za rata, i ono drugo, prigušeno, o onom što smo 'mi' učinili drugima pod njemačkom okupacijom ili 'zaštitom' za vrijeme rata, ali i samostalno, 'pobjednički' nakon rata. To su bila dva moralna rječnika, dva načina razmišljanja, dvije različite prošlosti, kaže Judt. (297).

Zbornik sadrži sljedeće priloge: J. T. Gross, Teme za socijalnu historiju rata i kolaboracije, I. Deák, Sudbonosni kompromis? Rasprava o kolaboraciji i otporu u Mađarskoj, Martin Conway, Sudstvo u poratnoj Belgiji: Narodne strasti i politička realnost, Luc Huyse, Kazneni sustav kao politički faktor u promjenama režima: Slučaj Belgije, 1944.-1950., Peter Romijn, 'Uspostava povjerenja': Čistka lokalne vlasti u Nizozemskoj kao problem poratne obnove, Sarah Farmer, Poratno sudstvo u Francuskoj: Bordeaux 1953., Mark Mazower, Hladni rat i prisvajanje sjećanja - Grčka nakon oslobođenja, Laszló Karsai, 'Narodni' sudovi i revolucionarna pravda u Mađarskoj, 1956., Bradley Abrams, Politika odmazde - suđenje Josefu Tisi u čehoslovačkom ambijentu.